

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

КОВАЛЬОВА Світлана Григорівна

УДК: 340. 15 (477). 13/ 15: 347.9

**ЕВОЛЮЦІЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ І СУДОЧИНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії
Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат юридичних наук, професор
МУЗИЧЕНКО Петро Павлович,
Одеська національна юридична академія,
професор кафедри історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ХАРИТОНОВ Євген Олегович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри цивільного права

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
УСЕНКО Ігор Борисович,
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України,
завідувач відділу історико-правових досліджень

Провідна установа Львівський національний університет ім. Івана Франка,
кафедра теорії та історії держави і права (м. Львів).

Захист відбудеться 3 липня 2004 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, Одеса, вул. Піонерська, 2, ауд. 312.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий 29.05. 2004 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Дванадцятирічне існування незалежної Української держави відзначене бурхливим процесом наукового дослідження історії національного державного та правового життя. Інтерес до історії національного права викликаний прагненням ліквідувати “білі плями”, виникнення та існування яких певною мірою було пов’язане з тривалими попередніми заборонами ідеологічного характеру щодо дослідження українського права; іншим чинником, який зумовив інтерес до правового минулого, стало усвідомлення необхідності відтворити об’єктивну, неупереджену картину генези та еволюції національної правової системи для визначення потенційних можливостей її подальшого розвитку.

У цьому зв’язку аналіз судової системи та судового процесу на українських землях Великого князівства Литовського видається корисним і актуальним у декількох аспектах. Вважаємо, що важливим чинником необхідності звернення до історії української правової системи литовського періоду є той факт, що період другої половини XIV – першої половини XVI ст. був визначальним для формування українського права як європейського за змістом і спрямованістю. Актуальність цього дослідження також вбачається в тому, що протягом останніх десятиліть відбувалося накопичення значних за обсягом і принципових за значенням теоретичних набутків як у правознавчих, так і в суміжних науках (історичних, суспільствознавчих). Крім того, відмова від ідеологічних обмежень дала змогу оцінювати історичні процеси не тільки з марксистських позицій, а і з урахуванням можливостей інших підходів. Це вимагає теоретичного переосмислення фактів і явищ доби, яка розглядається, на основі сучасних теоретичних та методологічних досягнень.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене у відповідності до Цільової комплексної програми НАН України “Актуальні проблеми історії українського національного державотворення”. Дисертація безпосередньо пов’язана з програмою наукових досліджень, які виконуються Одеською національною юридичною академією відповідно до теми “Правові проблеми становлення і розвитку сучасної Української держави” (державний реєстраційний номер 0101U001195). Тема дисертації є складовою частиною наукових досліджень кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії на 2001-2005 рр. – “Традиції і новації в правовому розвитку: історичний аспект”.

Мета та задачі дослідження. Метою цього дослідження є відтворення повної картини судової системи українських земель у складі Великого князівства Литовського, з’ясування її місця та ролі у правовій системі Литовсько-Руської держави.

Відповідно до цього в дисертації поставлені такі задачі:

- виявити зв’язок еволюції судової системи з еволюцією державного і суспільного життя Великого князівства Литовського;
- систематизувати види судів, здійснити їхню класифікацію;
- реконструювати кожний з видів судів, уточнити їхню генезу, склад, компетенцію, функціонування, роль і місце в судовій системі;

- зробити висновки щодо характеру судової системи на різних етапах її розвитку;

- відтворити картину судового процесу в українських судах, зокрема, на основі вивчення судових актів визначити і проаналізувати склад кожного з видів судів, уточнити етапи судового процесу, систематизувати судові докази;

- проаналізувати специфічні риси судового процесу у різного виду судах;

- встановити основні напрямки та характер еволюції судового процесу;

- визначити співвідношення споконвічного та запозиченого в судовій системі та судовому процесі Великого князівства Литовського.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які склалися на українських землях у другій половині XIV – першій половині XVI ст.

Предметом дослідження є генеза, устрій і функціонування, а також процес розвитку судової системи і судового процесу на українських землях у складі Великого князівства Литовського

Методи дослідження. При написанні дисертаційної роботи використано традиційні методи історико-правового дослідження. Для реконструювання загальної картини генези суду і судочинства, для упорядкування фактів і явищ досліджуваної доби було використано предметно-хронологічний метод; за допомогою формально-логічного методу було узагальнено зібраний фактичний матеріал та зроблено висновки щодо особливостей функціонування того чи іншого виду суду; системно-функціональний і системно-структурний методи використовувалися при встановленні і простеженні структурних зв'язків між явищами та фактами, які мали місце у функціонуванні судів, а також допомогли реконструювати судову систему як цілісність; історико-порівняльний метод застосовувався при виявленні співвідношення споконвічного і запозиченого в українській судовій системі; встановленню органічних зв'язків між суспільно-державними процесами Великого князівства Литовського і еволюцією його правової системи, зокрема суду і судочинства, сприяв соціологічний метод; статистичний метод і метод кількісного та якісного аналізу використовувалися при аналізі та обробці матеріалів судових актів.

Теоретичною основою дисертації стали фундаментальні положення, сформульовані у працях теоретиків права, істориків, політологів, соціологів; ці праці стосуються концепцій типології цивілізацій, моделей розвитку суспільства, принципів структурної організації органів державної влади, умов і можливостей суспільних і правових взаємовпливів тощо.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є комплексним монографічним дослідженням історії суду і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського, в якому з нових позицій розглянута структура судоустрою і судочинства, їхні генеза, функціонування, системні зв'язки.

В ході дослідження були отримані результати, які конкретизуються у таких основних положеннях:

запропонована нова класифікація судів, які існували у Великому князівстві Литовському, за ступенем участі в їхній роботі державної влади і за принципами підсудності;

встановлено, що в Литовсько-Руській державі склалася єдина судова система державних і недержавних судів;

визначені і проаналізовані спільні риси державних і недержавних судів, які склалися ще до проведення судової реформи 1564 – 1566 рр.;

з нових позицій розглянуто роль судової реформи, яка сприяла чіткій диференціації державних і недержавних судів і розпочала процес формування судової влади на українських землях;

обґрунтовується твердження щодо того, що запозичена з Польщі модель місцевого пореформеного державного судоустрою вкорінилася на українському ґрунті лише формально; практична діяльність вказаних видів судів відбувалася в основному в руслі національних правових традицій;

обстоюється думка про те, що свій внесок у формування судової влади зробили і недержавні суди: на відміну від державних, зміни в них відбувалися “знизу”, що сприяло вкоріненню в суспільстві поваги до права;

доводиться, що притаманний феодальному праву приватноправовий погляд на злочин починає поступатися місцем публічноправовому, що, в свою чергу, сприяло зміцненню судової влади і було передумовою роз’єднання цивільного і кримінального процесів.

Практичне значення одержаних результатів визначається у:

- науково-дослідницькій сфері – можливістю їх використання при подальшому вивченні проблем історії українського судоустрою і судочинства; положення і висновки дисертаційного дослідження дають змогу заповнити прогалини в історико-правовому знанні про процеси судотворення на терені України, зокрема, реконструювати судову систему Великого князівства Литовського і картину судового процесу на українських землях, визначити характер і основні напрямки еволюції судової системи і судового процесу;

- навчальному процесі – для викладання навчального курсу “Історія держави і права України”, розробки спецкурсів, написання підручників та навчальних посібників з історії держави і права України та загальної історії держави і права.

Особистий внесок здобувача. У статті “Елементи звичаєвого права в судовому процесі XIV – XVI століть на українських землях”, написаній у співавторстві з П. Музиченком, особисто здобувачем підібраний і систематизований матеріал, який стосується судового процесу XVI ст. У статті “Земський суд на українських землях Великого князівства Литовського”, написаній у співавторстві з П. Музиченком, особисто здобувачем проаналізовані причини судової реформи 1564 – 1566 рр., визначені склад і повноваження земських судів, підібрані приклади судових справ.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були використані при написанні навчального посібника “Історія держави і права України” (у співавторстві з В. Шкварцем і М. Шитюком), монографії “Суд і

судочинство на українських землях в XIV – XVI століттях” (у співавторстві з П. Музиченком, Н. Долматовою, М. Крумаленком та Н. Єфремовою), в наукових публікаціях, в лекціях з історії держави і права України в Миколаївському комплексі Одеської національної юридичної академії; результати дослідження знайшли також відображення у доповідях на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: в Одеській національній юридичній академії (1998, 2002, 2003, 2004), в Миколаївському навчально-науковому центрі Одеського національного університету (1999, 2000, 2001, 2002), у Запорізькому інституті державного та муніципального управління (2000), у Запорізькому національному технічному університеті (2001), в Хмельницькому інституті управління (2002), в Рівненській філії Київського інституту права (2003), в Таврійському національному університеті (2003), в Миколаївському державному університеті (2003), в Сумській філії Харківської академії внутрішніх справ (2004); при написанні коментаря до Статуту 1566 року в науковому виданні “Статути Великого князівства Литовського” (безпосередньо автором складений коментар до розділів I, IV-XIV).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації опубліковані в 5 наукових статтях (із них 2 – у співавторстві) у фахових виданнях, в одній колективній монографії і в коментарі до наукового видання Статуту Великого князівства Литовського 1566 року.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, п’ятнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 197 сторінок, список використаних джерел складається з 242 найменувань і займає 16 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **Вступі** показано актуальність теми дисертації, зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначені об’єкт та предмет дослідження, мета і основні задачі дослідження, методологічна основа, визначені наукова новизна і положення, які виносяться на захист, показане їхнє теоретичне та практичне значення, викладені відомості щодо апробації та публікації основних положень дисертації.

Перший розділ “Історіографія і джерела” складається з двох підрозділів.

У **підрозділі 1.1. “До історії вивчення судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського”** зазначено, що інтенсивне дослідження проблеми почалося в 60-і рр. XIX ст. Вчені-представники західноруської школи права: М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський, О. Малиновський, М. Максимейко, Г. Демченко, Ф. Леонтович, В. Антонович, М. Довнар-Запольський, М. Любавський та ін. вивчали державне, суспільне, економічне життя Литовсько-Руської держави, але судова система і судовий процес досліджувалися лише у контексті загального аналізу епохи. Серед

дослідників, які вивчали елементи судоустрою, можна відзначити М. Ясинського. Ним розглянуто склад, компетенцію, устрій, функціонування, різновиди великокнязівського суду, проаналізовано історію та зміст обласних привілеїв, зокрема, Волинського та Київського, виділено і прокоментовано ті їхні положення, що стосуються судового процесу. Роботи І. Лаппо, присвячені пореформним судам, носять в основному описовий характер. Перші дослідження копних судів належать М. Іванишеву. Він указав на ареал поширення копних судів (на основі доступних йому судових актів копних судів дослідник зробив висновок про існування вказаних судів лише на білоруських землях), розкрив загальні принципи їхньої діяльності. Пізніше географію копних судів було уточнено і розширено, документально доведено, що вони діяли не тільки на білоруських, але і на українських землях. Дослідники М. Ясинський, Г. Демченко, О. Єфименко відтворили загальну картину генези копних судів, докладно проаналізували зв'язок копного судочинства зі звичаєвим правом.

З-поміж праць періоду 20-х рр. ХХ ст. найбільш фундаментальними є монографія І. Черкаського “Копні суди на Україні-Русі” і його ж дослідження “Поволання над трупом забитого”. У монографії на основі систематизації всіх відомих актів про копні суди зроблений ретельний аналіз всіх етапів копного судочинства. На основі детального аналізу процесуального права українських магдебургій реконструйовано і досліджено такі елементи судового процесу, як поволання, передбачене магдебурзьким правом, і виволання, відображене в Статутах. Праці С. Борисенка, П. Клименка аналізують окремі деталі судового процесу в українських магдебургіях. Г. Попов вказав на причини впровадження, устрій, повноваження, причини скасування Луцького Трибуналу.

Дослідження А. Яковліва, Р. Лашенка, М. Чубатого поглиблюють уявлення про правонаступництво Київської Русі, Великого князівства Литовського, України. У Нью-Йорку було видано працю Я. Падоха “Суд і процес в Старій Україні”, в якій дослідник виділив чотири етапи розвитку судової системи на українських землях Великого князівства Литовського. Це була перша спроба простежити еволюцію судоустрою на українських землях XIV – XVI ст.ст., хоча і поверхово, без аналізу кожного етапу розвитку судової системи.

О. Сурілов у невеличкому за обсягом посібнику започаткував традицію визначення видів судів, які існували у Великому князівстві Литовському (суд великого князя, його намісників, копних судів, третейських, вотчинних, церковних, судів у містах з магдебурзьким правом). У монографії А. Пашука “Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII століттях” розглядається пізніший порівняно з досліджуваним нами період. Автор простежує історію становлення деяких видів судів (вотчинного, третейського, церковного), вказує на різновиди суду в містах-магдебургіях. В монографії перебільшується класовий характер судочинства і судоустрою досліджуваного періоду, згідно з чим трактування устрою і діяльності судів

набуває певної тенденційності. Копні суди і суди магдебургій досліджуються А. Гурбиком і П. Сасом.

Відродження української державності дало потужний поштовх розвідкам матеріального і духовного життя українських земель XIV – XVI ст., однак безпосередньо правовий аспект залишається малодослідженим. Серед невеличких за обсягом досліджень можна відмітити дослідження М. Пещак, С. Кудіна, Н. Старченко, В. Поліщука, які стосуються окремих деталей судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського. У 2000 р. колективом авторів Одеської національної юридичної академії за загальною редакцією П. Музиченка була видана монографія з питання, яке розглядається, – “Суд і судочинство на українських землях у XIV – XVI століттях”. В ній вперше представлено систему судів, подано класифікацію судів XIV – XVI ст.ст., простежено генезу і функціонування судів, відтворено систему судових чиновників, проаналізовано судовий процес.

На завершення огляду існуючої літератури з проблеми зроблений висновок щодо того, що протягом XIX – XX ст.ст. зусиллями вчених – істориків і правознавців – констатовано існування на українських землях Великого князівства Литовського певних видів судів; проаналізовано устрій, функціонування та компетенцію великокнязівського суду, регіональних, копних судів; на основі детального вивчення Статутів 1566 і 1588 років відтворено порядок комплектування, склад та функції земських, гродських і підкоморських судів. Однак судоустрій і судочинство на українських землях Литовсько-Руської держави розглядаються в них у контексті вивчення інших проблем. Визначено коло нерозв’язаних проблем: остаточно не визначені різновиди судів; не існує усталеної загальноприйнятої концепції системи і класифікації судів; не простежено еволюцію судової системи і не встановлені її характер і основні напрямки; не визначений ступінь самостійності та повноважень ряду судів; є розбіжності у визначенні складу суду великого князя, регіональних судів, доменіального суду, пореформених судів; не встановлено характеру підсудності в різних судах; не визначені до кінця роль і склад свідків; практично не вивченими залишаються третейські та полюбовні суди; до кінця не уточнено різновиди церковних судів та особливості функціонування кожного з них; не показана розбіжність між писаним правом і фактами реального життя і не проаналізовані причини такої розбіжності. У вітчизняній науці до цього часу не існує усталеної історико-юридичної термінології, яка стосується XIV – XVI ст.ст.

У *підрозділі 1.2. “Джерельна база дослідження”* зазначено, що для вирішення задач, поставлених у дослідженні, автором залучалися друковані і архівні джерела, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; документи і матеріали, вміщені в археографічних збірниках, зокрема, в таких виданнях: “Русская историческая библиотека”, “Акты Литовской Метрики”, “Акты Литовско-Русского государства”, “Грамоты великих князей литовских”, “Духовные и договорные

грамоты великих и удельных князей XIV – XVI столетий”, “Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Волынском и Подольском генерал-губернаторе”, “Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов”, “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, “Законодательные акты XV – XVI веков”, “Тексты местных законов Древней Руси (XIV – XV вв.)”, “Українські грамоти XIV століття”, “Волинські грамоти XVI століття”, “Грамоти XV століття”, “Торгівля на Україні”, в описах судових книг Кременецького земського суду, Володимирського і Луцького гродських судів, Київського підкоморського суду та інших виданнях. Наявна джерельна база є достатньою для вивчення судоустрою і судочинства і їх еволюції на українських землях Великого князівства Литовського.

Другий розділ “Розвиток системи державних судів на українських землях Великого князівства Литовського” складається з трьох підрозділів, поділених на сім підпунктів.

У підрозділі 2.1. “Загальний огляд історії судоустрою українських земель Великого князівства Литовського і класифікація видів судів” відмічається, що еволюція судоустрою і судочинства в Литовсько-Руській державі була зумовлена еволюцією суспільного і державного життя князівства. В ранньофеодальній монархії в умовах широкої автономії для українських земель (друга пол. XIV – перша пол. XV ст.) функціонували суди, започатковані ще в Київській Русі: суд глави держави, регіональні, церковні і вічові суди; із посиленням і перемогою в державі централістських тенденцій, консолідацією станів і трансформацією форми правління у станово-представницьку монархію виникають нові види судів: доменіальні, третейські, суди для іногородців; подальший розвиток отримують суди в містах з магдебурзьким правом, церковні і копні суди. Таким чином, формується ціла низка судів, право суду в яких держава делегує верствам населення або приватним особам. На відміну від традиційних державних судів – великокнязівського і регіональних (судів намісників), – в дисертації їх названо недержавними судами. Така судова система проіснувала до судової реформи 1564 – 1566 рр. Обґрунтовується твердження щодо відсутності у князівстві на цьому етапі судової влади як окремої владної гілки: відправлення суду порівняно зі справами військовими і пов’язаними з ними фінансовими вважалося другорядною справою; суд, не відокремлений від адміністрації, розглядався скоріше як джерело прибутку і не відігравав значної ролі в суспільному та державному житті.

Аналізуються існуючі класифікації видів судів, запропоновані М. Ясинським, С. Кудіним, П. Музиченком, і наводиться власна класифікація судів на українських землях литовського періоду за ступенем участі органів влади в роботі судів і за принципами підсудності. Суди розподілені на державні та недержавні. До державних судів Великого князівства Литовського віднесені: центральний суд (репрезентований судом великого князя і судами за його дорученням) і регіональними судами. До недержавних судів віднесені:

доменіальні, церковні, третейські та полюбовні, копні суди, суди в містах з магдебурзьким правом, суди для іногородців.

Зазначається, що внаслідок відсутності судової влади до проведення судової реформи 1564 – 1566 рр. державні і недержавні суди були не досить чітко розмежовані: по-перше, і в державних, і в недержавних судах судили особи, які отримували на це право від великого князя і не були професіоналами, від них навіть не вимагалось знання права; по-друге, як недержавні, так і державні суди не були постійно діючими установами, відправляли правосуддя лише у разі потреби; по-третє, і державні, і недержавні суди у більшості випадків мусили керуватись спочатку звичаєвим, а згодом – писаним загальнодержавним правом, а канонічне і магдебурзьке право, якими мали керуватись церковні суди і суди магдебургій, в українських землях були значною мірою модифіковані під впливом місцевого права; сторони могли на будь-якій стадії процесу перенести справу з недержавного суду до центрального державного суду (крім селян та мешканців магдебургій) і мали можливість альтернативного вибору суду.

Принципові відмінності між державними і недержавними судами полягали в тому, що в державних судах правосуддя відправляли посадові особи, які були представниками державної адміністрації і несли безпосередню відповідальність перед владою; підсудність державним судам визначалась за територіальним принципом, недержавним – за становим або за станово-територіальним. Окрім того, державні суди були апеляційною інстанцією для недержавних, тобто держава залишила за собою право контролю над недержавними судами. Істотною відмінністю між державними і недержавними судами була також неоднакова можливість для влади втручатись у їхню діяльність. Вплив на перші відбувався безпосередньо і, таким чином, зміни в їхньому устрої, компетенції і функціонуванні були санкціоновані “зверху”. Тому найбільш наочною еволюція виявилася в системі державних судів. Після судової реформи 1564 – 1566 рр. у системі державних судів відбулись якісні зміни і вона набула такого вигляду: суд великого князя і його різновиди (центральный суд), земський, гродський, підкоморський суди (регіональні суди). Зміни в структурі державних судів поглибили відмінності між державними і недержавними судами і розпочали процес формування на українських землях судової влади.

Можливості впливу влади на устрій та функціонування недержавних судів значно обмежувалися, насамперед, звичаєвим правом. Еволюція вказаних судів відбувалася досить повільно і стосувалася їхніх окремих рис і особливостей, не змінюючи їхньої структури. Тому недержавні суди не утворили певної системи, а залишалися, скоріше, низкою станово-територіальних судів. Однак, зміни в них відбувалися “знизу”, з ініціативи самого населення (щоправда, переважно суспільної верхівки), і функціонування саме недержавних судів сприяло швидшому та ефективнішому подоланню правового нігілізму, формуванню певної поваги та інтересу до права і до суду.

Таким чином, стверджується, що у Литовсько-Руській державі на другу половину XVI ст. склалася судова система державних і недержавних судів. Судова реформа 1564 – 1566 рр. сприяла чіткій диференціації вказаних категорій судів і розпочала формування судової влади в державі.

У *підрозділі 2.2. “Система державних судів до судової реформи 1564 – 1566 рр.”* вказано, що, як і в Київській Русі, у Великому князівстві Литовському не відокремлений від адміністрації державний суд був представлений великокнязівським судом і судами намісників (воєвод і старост) в регіонах. Державні суди базувалися на територіальних засадах: по-перше, їхній розподіл співпадав з територіальним поділом держави; по-друге, державні суди судили всіх жителів даної території, крім категорій населення, підсудних недержавним судам; по-третє, існували досить помітні відмінності у праві окремих земель, отже, державні суди мали враховувати ці регіональні особливості права.

В устрої, компетенції та функціях державних судів виникли певні зміни, зумовлені еволюцією суспільно-державного життя князівства: змінився обсяг державної підсудності у зв’язку з утворенням недержавних судів; встановилася виключна підсудність за колом справ і за колом осіб; утворилися суди за дорученням великого князя і воєвод та старост. Право альтернативного звернення до недержавного третейського суду мали магнати, до копного – практично всі верстви населення.

В державних судах не було досить чітко окреслених меж компетенції регіональних судів. Право підсудності виключно центральному суду мали магнати як провідна верства держави (протягом XV – першої пол. XVI ст.) і відкупники мит і корчем як категорія населення, що забезпечувала надходження до великокнязівської скарбниці. Надання митникам-євреям судового імунітету розглядається як свідectво певної соціальної і релігійної толерантності центральної влади. Однак судовий імунітет магнатів був значно ширшим, ніж судовий імунітет митників: останні мали пільги лише під час перебування на посаді, тоді як магнати користувалися ними до життя; великий князь судив магнатів з усіх справ, а митників – тільки з цивільних та дрібних кримінальних, а тяжкі кримінальні злочини, скоєні відкупниками, мали розглядатися місцевими судами. Регіональні суди також розглядали тяжкі кримінальні злочини (“старостинські артикули”), тобто такі, що становили особливу загрозу для суспільства. Перелік особливо тяжких злочинів було внесено до Статуту 1529 року. За колом справ виключній великокнязівській підсудності підлягали політичні та службові злочини, справи про визнання або позбавлення шляхетства, спори щодо великокнязівських маєтків, тобто злочини, небезпечні для держави. На думку дисертанта, усвідомлення державою суспільної і державної небезпечності найтяжчих кримінальних злочинів є свідченням формування публічноправового погляду на злочин. До центрального суду в обмін регіональних могли звернутися також всі бажаючі, оскільки центральний суд був більш неупередженим і справедливим. За обопольною згодою сторони могли перенести справу з місцевого суду до центрального на будь-якій стадії процесу. З іншого боку, вилучені з-під

місцевого присуду магнати мали право за бажанням звертатись у регіональні суди. Така нерозмежованість функцій трактується як свідчення відсутності в державі судової влади як окремої владної гілки.

Адміністрація, яка виконувала судові функції у державних судах, прагнула звільнити себе від відправлення судочинства, яке вважалося другорядною справою порівняно із військовими і фінансовими. Тому судді практикували доручення, тобто делегування права суду своїм помічникам як у центральному, так і в регіональних судах. В центральному суді виникають різновиди великокнязівського суду – суди Пани-Ради, комісарські, маршалківські суди і суди маршалка; в регіональних судочинство доручається намісникам воєвод і старост. Так виникають передумови створення спеціальних судових установ, але ці передумови не реалізувалися. В дисертації аналізується діяльність кожного з різновидів великокнязівського суду і обґрунтовується твердження про те, що Пани-Рада не була самостійним судовим органом, як це стверджується М. Володимирським-Будановим і Ф. Леонтовичем.

У підрозділі 2.3. “Система державних судів у пореформений період і формування судової влади на українських землях” визначені причини проведення судової реформи, які пояснюються істотними змінами в суспільній структурі князівства і виходом шляхти на провідні позиції в державі. Судові справи частково були передані суспільству (земські суди), частково залишилися в руках влади (гродські і підкоморські суди), але внаслідок проведення реформи з’являються професійні судді, які призначаються місцевим урядом “до життя”, тобто є незалежними від представників державної влади на місцях. Держава створює гарантії безпеки членів суду. Таким чином, судова влада в державі формується як незалежна владна гілка.

Доводиться, що польські впливи на проведення реформи перебільшуються. З Польщі була запозичена лише форма судоустрою, а практика пореформених судів наповнила іноземну форму національним змістом. Так, станові шляхетські земські суди на практиці діяли як надстанові, у функціонуванні підкоморських судів помітні риси, притаманні українському третейському суду.

На підставі викладеного в дисертаційному дослідженні визначено, що державний суд до середини XVI ст. не був відокремленим від адміністрації; не існувало спеціальних судових установ, суд відбувався лише у разі потреби; судочинство розглядалося як другорядна справа; переважав приватноправовий погляд на злочин, хоча вже започатковувався публічноправовий; не були розмежовані функції та компетенція центрального і регіональних судів. Зроблено висновок про відсутність в державі в дореформений період судової влади як окремої владної гілки. Реформа сприяла бурхливому розвитку суспільно-правового життя на засадах свободи і рівності більшості населення.

Третій розділ “Недержавні суди на українських землях Великого князівства Литовського: місце і роль у судовій системі” складається з

шести підпунктів, у яких реконструйовано або уточнено походження, розвиток, устрій, функціонування кожного з видів недержавного суду.

У *підрозділі 3.1. “Копні суди як споконвічний інститут руського звичаєвого права”* аналізуються склад копного суду, принципи підсудності, особливості копного судочинства. Цей споконвічний інститут руського права, започаткований ще у додержавну добу, виробив настільки досконалі та ефективні форми правосуддя, що держава санкціонувала копні суди Статутом 1588 року. Однак протягом досліджуваного періоду відбувалася поступова еволюція копних судів від впливового правового інституту, який виховував у спільноти повагу до права, до втрати ним значення знаряддя справедливості і занепаду його із зростанням соціальної нерівності в державі.

У *підрозділі 3.2. “Доменіальні суди”* докладно відтворені основні етапи становлення доменіального суду, які відбивають процеси зростання прав магнатів і відповідного позбавлення прав селянської верстви. Привілей Ягайла 1387 р. надав право доменіального суду католицькому духовенству; Городельський привілей 1413 р. – магнатам і шляхті, які перейшли в католицьку віру; Більський привілей 1457 р. надав всім землевласникам право судити селян, які мешкали на їхніх землях. Однак на цьому етапі право суду передбачало лише право стягувати судову платню. Право повного суду панів над приватновласницькими селянами закріплювалося Судебником Казимира 1468 р. Як і копні суди, доменіальні знаходилися під контролем державної влади.

У *підрозділі 3.3. “Церковні суди”* розглядаються два різновиди церковних судів, які діяли на українських землях у досліджувану добу. Першим різновидом були церковні доменіальні суди, подібні до світських доменіальних судів. У функціонуванні та устрої церковних доменіальних судів чітко простежується пріоритет світських цінностей, що свідчить про наявність релігійної толерантності в державі. Що ж до іншого різновиду церковного суду – духовного, – то для нього було характерним звуження компетенції. Суд за “старостинськими артикулами” над підсудним церкві населенням відбувався в державних судах: до судової реформи 1564 – 1566 рр. в регіональних, з 1566 р. – в гродських.

У *підрозділі 3.4. “Третейські та полюбовні суди”* визначено, що виникнення третейських і полюбовних судів було органічним продовженням руських-українських правових традицій, оскільки традиційним для українського права був погляд на суддів як на своєрідних посередників у відправленні суду. Третейське судочинство було швидшим і дешевшим за державне, тому широко застосовувалося панівною верхівкою, для якої воно спочатку і було впроваджене. Спочатку третейські судді призначалися Великим князем, а пізніше стали обиратися самими сторонами. Поширилася компетенція третейських судів, до них можна було вдаватись майже всім верствам населення (крім підлеглих доменіальному суду приватновласницьких селян). Вказаний вид суду був повністю відокремленим від державної адміністрації, що сприяло формуванню незалежної від державної адміністрації судової влади. Бути обраним у третейські судді міг

будь-який магнат, шляхтич, духовна особа, тому в суспільстві помітно посилювався інтерес до вивчення права.

У **підрозділі 3.5. “Суди в українських містах з магдебурзьким правом”** вказано, що суди міст-магдебургій мали будуватися за німецькою правовою схемою, згідно з якою право суду мали війт і лава. Існували буркграфський суд, поточний і вилощений. Сесії перших двох різновидів судів відбувалися періодично, засідання третього – за потребою. Судову компетенцію за колом справ, які виникали в процесі виробництва, мали цехи. На українських землях суди магдебургій зазнали трансформації, основною тенденцією якої було пристосування системи судів до української судової системи. Як і в регіональних державних судах, затверджується практично необмежена судова компетенція війта; змішуються функції ради (адміністративного органу) і лави. В окремих містах право суду зберігають збори міських громад, подібні до копних судів, які діяли в сільській місцевості. У судовій практиці німецькі правові норми підмінялися руськими. Ці чинники сприяли інтегруванню міщанської верстви в суспільне життя князівства.

У **підрозділі 3.6. “Суди для іногородців”** розглянуто суди для вірмен, євреїв, татар. Ці суди виникали в основному протягом XV ст. Вони були організовані на національних правових засадах, але на практиці національні меншини зверталися до державних регіональних судів, що свідчить про певний демократизм останніх у вирішенні судових справ іногородців.

Вказується, що недержавні суди, які відбивали корпоративність середньовічного українського суспільства, зазнали розвитку “знизу”, з ініціативи самого населення, що дозволило зробити певний внесок у формування судової влади як незалежної гілки, поваги до права в українському суспільстві.

Четвертий розділ “Судовий процес на українських землях Великого князівства Литовського” містить чотири підрозділи.

У **підрозділі 4.1. “Учасники судового процесу”** дається аналіз складу всіх видів судів. Процес формування судової влади зумовив появу професійних суддів-знавців права. Строката система численних судових чиновників-асистентів судді, яка почала формування ще за часів Київської Русі, з проведенням судової реформи впорядковується, припиняється дублювання функцій судових чиновників, з’являється професійне судове чиновництво. Держава починає дбати про безпеку членів суду.

У **підрозділі 4.2. “Етапи судового процесу”** відтворено хід судового процесу. Доводиться, що багато елементів судочинства походили зі звичаєвого права. Серед елементів звичаєвого процесуального права виділені і проаналізовані такі судові процедури, як поволення, прослух, личкування, звод, гоніння сліду.

У **підрозділі 4.3. “Система судових доказів”** відтворена система як правових, так і позаправових судових доказів, які походили зі звичаєвого права. Правовими доказами були власне зізнання, свідочькі показання, письмові документи. Визнавалися і позаправові докази (“ставення шапки”,

“викидщина”)), але при їхньому пред’явленні суд вимагав підкріплення доказами правовими. Особливе місце в системі позаправових доказів відігравали присяга і зіставлення голінок (практикувалося в копних судах у виняткових випадках). Однак згодом, після проведення судової реформи, суд надає перевагу доказам правовим, що свідчить про затвердження раціонального, позбавленого містицизму, погляду на правосуддя. Стверджується, що в українських судах досліджуваної доби діяла система формальних доказів.

У *підрозділі 4.4. “Винесення судового рішення і забезпечення його виконання”* вказано, що за процесуальним правом XIV – XVI ст.ст. сторони могли до винесення судового рішення дійти компромісу і вдатися до так званого єднання. Статут 1566 року заборонив єднання у справах по тяжких кримінальних злочинах, але, як свідчать судові акти XV – XVI ст.ст., по цивільних справах воно практикувалося. Якщо позивач і відповідач не дійшли згоди, то суд виносив рішення. Відтворений порядок винесення судового рішення і аналізуються засоби забезпечення його виконання (зарука, зобов’язання). Наводиться порядок винесення рішення у випадках, коли відповідна норма була відсутня у праві.

Встановлено, що судовий процес мав у своїй основі давньоруське походження; еволюція його була зумовлена суспільно-державним розвитком князівства і хоча відбувалася вона повільніше, ніж еволюція судової системи, пореформений процес якісно відрізнявся від дореформеного.

ВИСНОВКИ

Таким чином, судова система Великого князівства Литовського в основі своїй мала давньоруське походження. Проголошений владою принцип збереження старовини сприяв збереженню національного характеру судової системи, однак водночас зумовлював її певну архаїчність. Але еволюція судоустрою тривала. Вона була пов’язана зі змінами в державному і суспільному ладі князівства.

Як у ранньофеодальній, так і в станово-представницькій монархії суд знаходився в руках державної адміністрації. Литовсько-Руська держава не була винятком, отже, в ній діяли суд великого князя і суди його намісників. Однак державна влада, змушена зосередитися на військових справах і пов’язаних з ними фінансових, прагнула звільнитися від другорядних справ, якими в той період вважалося судочинство. Отже, протягом XV ст. влада практикувала делегування права суду як окремим особам, так і цілим верствам. Так виникають третейські, доменіальні суди, суди для іногородців. З тих же причин влада сприяє розвитку вже існуючих церковних судів, судів у містах на магдебурзькому праві, копних судів. Формується окрема система недержавних судів.

Вказана категорія судів функціонувала незалежно від державної влади. Однак через відсутність судової влади як окремої владної гілки на українських землях до проведення судової реформи 1564 – 1566 рр. державні і недержавні суди не були чітко розмежовані: в обох категоріях судів судили

непрофесіонали, які отримали право суду від держави; не існувало постійно діючих судових установ, а правосуддя відправлялося лише у разі потреби; і державні, і недержавні суди мали керуватися діючим правом; існувала можливість переносу розгляду справи з недержавного в державний суд на будь-якій стадії процесу. Але поруч з цими спільними рисами існували принципові відмінності, які дозволяють констатувати факт розподілу судів на державні і недержавні в дореформений період: в державних судах правосуддя відправляли не приватні, а державні посадові особи, які несли певну відповідальність за свою діяльність перед державною владою; підсудність державним судам визначалася за територіальним принципом, тоді як у недержавних судах – за становим або територіально-становим.

Розвиток державної судової системи, запозиченої Литвою з руських земель, відбувався на тих підставах і в тому напрямку, які були накреслені ще споконвічним руським правом. Безумовно, певну роль у розвитку відіграли і загальноєвропейські ідеї Ренесансу та Реформації, але саме руське-українське правове підґрунтя сприяло вкоріненню цих ідей в Литовсько-Руській державі. Центральною ланкою права залишаються особа, її права. Як і в давньоруські часи, зберігається пріоритет приватного права, але протягом періоду, що розглядається, формується публічноправовий погляд на найтяжчі кримінальні злочини, тобто усвідомлюється їхня суспільна небезпека.

Наслідком природної еволюції судоустрою Литовсько-Руської держави стало проведення в 1564 – 1566 рр. судової реформи, в ході якої державні суди зазнали прямого втручання державної влади. Із впровадженням реформи система державних судів докорінним чином змінюється. Виникають земські, гродські і підкоморські суди з чітко окресленою компетенцією, яка закріплювалася Статутом 1566 року. Пореформені державні суди мають якісні відмінності від дореформених: утворюється інститут професійних суддів (земські судді і підкоморії обиралися, гродські судді призначалися державною адміністрацією), виникають гарантії безпеки членів суду; суд по цивільних і земельних справах відокремлюється від адміністрації на державному рівні. Розпочинається процес формування судової влади як окремої владної гілки. Потенційна можливість для магнатів і шляхти бути обраним або призначеним у члени державного суду стимулювала вивчення права представниками верхівки. Певний внесок у формування судової влади зробили і недержавні суди. Зміни в їхньому устрої та компетенції відбувалися “знизу”, з ініціативи самого населення, отже безпосередньо відбивали потреби суспільства, що не могло не стимулювати інтерес і виховувати повагу до права в широких суспільних колах.

Еволюція судового процесу відбувається дещо повільніше за розвиток судової системи, але із впровадженням реформи прискорюється. Поруч із традиційними процесуальними інститутами, які походили ще зі звичаєвого права, виникають нові, які гарантують забезпечення виконання вироку; поступово зменшується роль позаправових доказів; формується публічноправовий погляд на злочин, що сприяє розокремленню цивільного і кримінального процесів.

Судова влада починає відігравати все помітнішу роль у державному житті князівства. В суспільстві встановлюється пріоритет світських цінностей, зароджується уявлення про права особи, щоправда, лише у відношенні суспільної верхівки.

Дотримання руських-українських правових традицій Великим князівством Литовським протягом всього незалежного існування Литовсько-Руської держави свідчить, з одного боку, про певну досконалість українського права, з іншого – про здатність його пристосовуватися до нових суспільно-державних умов, а також сприймати запозичений досвід, зберігаючи при цьому свій національний характер. Зазначимо, що запозичення набували в українських землях характерного для української правосвідомості демократичного забарвлення (так, наприклад, станові шляхетські земські суди, запозичені з Польщі, трансформувались в надстанові; в українських магдебургіях діяли суди міської общини тощо). Безумовно, демократія і особисті права в період, який розглядається, існували лише для магнатсько-шляхетської верстви; права “посполитих”, особливо після Люблінської унії, зменшувались в зворотній пропорційності, отже, демократія в українських землях Великого князівства Литовського мала обмежений характер. Але навіть обмежена демократія Литовсько-Руської держави становила яскравий контраст із абсолютизмом, який протягом XVI ст. формувався в країнах Західної та Центральної Європи. Суспільство Великого князівства Литовського зберігає демократичні риси не з причини запізненого формування капіталістичних відносин, а завдяки міцній правовій національній основі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Ковальова С. Судові чиновники в українських судах XIV-XVI століть // Юридический вестник. – 2000. – № 1. – С. 110 – 117.

Ковальова С. Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського // Держава і право: Зб. наук. праць. – Київ, 2001. – № 13. – С. 68 – 72.

Ковальова С. Інститут свідків в українських судах Великого князівства Литовського // Митна справа. – 2003. – № 6. – С. 84 – 87.

Ковальова С., Музиченко П. Елементи звичаєвого права в судовому процесі XIV-XVI століть на українських землях // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць Одеської державної юридичної академії. – Одеса, 1998. – С. 77 – 84.

Ковальова С., Музиченко П. Земський суд на українських землях Великого князівства Литовського // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 1. – С. 23 – 31.

Долматова Н., Ковальова С., Музиченко П. та ін. Суд і судочинство на українських землях XIV – XVI століть / За ред. П. Музиченка. – Одеса, 2000. – 180 с.

АНОТАЦІЯ

Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2004.

У дисертації здійснене комплексне історичне дослідження еволюції судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського в аспекті формування судової влади. Хронологічно досліджуваний період охоплює другу пол. XIV – 60-і рр. XVI ст. Проаналізовані основні етапи розвитку судоустрою і судочинства, встановлений його зв'язок з еволюцією державного і суспільного життя Литовсько-Руської держави.

Систематизовані і скласифіковані види судів за критеріями участі в їхній роботі державної влади і принципами підсудності. Відтворено генезу, склад, функціонування кожного з видів судів, показані їхні місце і роль у судовій системі Великого князівства Литовського.

Наукове та практичне значення дисертації полягає в тому, що її положення і висновки можуть бути використані при подальших дослідженнях історії українського судоустрою і судочинства; отримані результати допомагають заповнити прогалини у вивченні історико-правових процесів на терені України, допомагають визначити основні тенденції розвитку вітчизняних правових традицій для використання отриманого досвіду в правотворчості і правозастосуванні.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, судова система, судочинство, судова реформа, судова влада, державні суди, недержавні суди, великокнязівський суд, земський суд, гродський суд, підкоморський суд, копний суд, суди в містах з магдебурзьким правом.

АННОТАЦИЯ

Ковалёва С.Г. Эволюция судебной системы и судопроизводства на украинских землях Великого княжества Литовского. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2004.

В диссертации впервые в отечественной историко-правовой науке проведено комплексное исследование эволюции судостроительства и судопроизводства на украинских землях Великого княжества Литовского в аспекте анализа процесса формирования судебной власти как независимой ветви власти. Хронологически исследуемый период охватывает вторую половину XIV – 60-е гг. XVI в.

В диссертационной работе представлена историография рассматриваемой проблемы, дана сжатая характеристика изучения вопроса, краткая оценка трудов украинских, российских, белорусских, литовских, польских историков права, посвящённых судам и судебному процессу в Литовско-Русском государстве.

Установлена и прослежена связь эволюции судебной системы Великого княжества Литовского с развитием его общественной и государственной жизни. Систематизированы и классифицированы существовавшие виды судов. В основу классификации положен критерий степени участия государственной власти в работе судов, а также принципы подсудности. В соответствии с названными критериями суды разделены на государственные и негосударственные. К государственным отнесены суд Великого князя (центральный) и суды воевод и старост (региональные). К негосударственным отнесены копные, домениальные, третейские, церковные суды, суды для инородцев и суды в городах с магдебургским правом. Показана роль судебной реформы 1564 – 1566 гг. в процессе эволюции судебной системы и формирования независимой судебной власти в княжестве.

Подробно реконструируются генезис, устройство, функционирование каждого вида суда. Рассмотрены основные тенденции в развитии системы государственных судов. Установлено, что до проведения судебной реформы в Великом княжестве Литовском не существовало судебной власти как отдельной ветви власти. В работе обосновывается утверждение о преувеличении роли иностранных, в частности, польских, влияний на развитие судебной системы Литовско-Русского государства. Показана и проанализирована роль исконных русских-украинских институтов и тенденций развития в эволюции судоустройства исследуемого периода.

Доказано, что проведение судебной реформы 1564 – 1566 гг. способствовало зарождению судебной власти как независимой ветви власти. Проанализирована деятельность пореформенных судов и показана их трансформация на украинских землях в направлении конвергенции их с традиционными для украинского правового сознания юридическими понятиями, представлениями и институтами.

Уточнены происхождение, этапы развития, состав негосударственных судов. Проанализирована роль каждого из негосударственных судов в судебной системе, прослежена связь государственных и негосударственных судов. Определён вклад негосударственных судов в процесс формирования судебной власти, в укрепление в украинском обществе уважения и интереса к праву.

В работе подчёркнуто, что естественный ход эволюции судебной системы Великого княжества Литовского, построенный на демократических принципах, был искусственно прерван польской правовой экспансией, резко усилившейся вследствие Люблинской унии 1569 г. Находившаяся в процессе становления украинская правовая и, в частности, судебная система оказалась неспособной противостоять возросшим чужеродным влияниям.

Проанализированы основные этапы развития судебного процесса. Уточнён состав судов, реконструирована система судебных чиновников, которые ассистировали судьям при отправлении правосудия. Показано влияние реформы 1564 – 1566 гг. на изменение состава суда, что проявилось в возникновении института профессиональных судей, института судебного представительства в земских судах, упорядочении системы судебных чиновников, создании гарантий безопасности судей.

Реконструированы основные этапы судебного процесса, показана роль институтов обычного права на разных стадиях судебного процесса. Проанализирована система судебных доказательств, как правовых, так и неправовых. Прослежены тенденции вытеснения внеправовых доказательств правовыми. Указаны гарантии исполнения судебного решения.

Научная и практическая ценность диссертационного исследования заключается в том, что его основные положения и выводы могут служить базой для дальнейших исследований проблемы, помогут заполнить пробелы в знании об историко-правовых процессах на украинских землях; дадут возможность выявить основные тенденции развития отечественных правовых традиций с целью оптимизации процессов правотворчества и правоприменения.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, судебная система, судопроизводство, судебная реформа, судебная власть, государственные суды, негосударственные суды, великокняжеский суд, региональные суды, земский суд, градский суд, подкоморский суд, копный суд, суд в городах с магдебургским правом.

SUMMARY

Kovalyova S.G. The Evolution of Judicial System and Legal Procedure on Ukranian Lands of The Great Princedom of Lithuania. – Manuscript.

Dissertation for the defence a candidate degree in law on the speciality 12.00.01 – The Theory and History of State and Law; The History of Political and Legal Studies. Odessa National Academy of Law, Odessa, 2004.

In the dissertation for the first time in national historical and law science the complex historical investigation of judicial system and legal procedure evolution on Ukranian Lands of The Great Princedom of Lithuania from the point of view of judicial power formation is carried out. The investigated period is from the middle of the XIV c. to the 60ths of the XVI c. The main steps of judicial system and legal procedure evolution are analised, the connection between its evolution and development of state and social life of Luthanian-Russian state is established.

The systematisation and classification of the kinds of Courts according to the way the state power took part in their work and the principles of jurisdiction are made. The genesis, structure, functions and the place in the Judicial System of The Great Princedom of Lithuania of each kind of the courts are described.

Scientific and practical importance of this paper is new knoledge about historical and legal process on Ukranian lands and the determination of the main tendentions of national legal traditions elaboration.

Key words: The Great Princedom of Lethuania, the Judicial System, legal procedure, legal reformation, Judicial Power, State Courts, Non-state Courts, the Great Prince's Court, Region Courts, Zemsky Court, Grodsky Court, Pidcomorsky Court, Kopny Court, Magdebourian Law Cities Courts.